

La construcció de retaules a Catalunya entre 1550 i 1650. Una revisió de l'estructura de cinc retaules catalans.

***The construction of altarpieces in Catalonia between 1550 and 1650.
A Review of the Structure of five catalan altarpieces.***

Cristina Lanau Calvo / cristinalanau2@gmail.com / cristinalanau.com

Codi Orcid: 0009-0002-7865-164X / **Afiliació:** Investigadora independent; Terrassa; Espanya.

Graduada en Conservació i Restauració de Béns Culturals amb especialitat en Béns Pictòrics. Graduada en Humanitats.

Postgrau en Tecnologies Aplicades al Patrimoni Cultural.

L'estudi analitza els sistemes constructius dels retaules a Catalunya entre 1550 i 1650, un període de transició entre el Renaixement i el Barroc. Inclou una recerca bibliogràfica centrada tant en el context general dels retaules catalans com en els seus aspectes tècnics. Es descriuen i comparen cinc exemples concrets, construïts dins del marc cronològic establert, amb especial atenció a l'estructura i als tipus d'encaixos utilitzats. Els resultats permeten confirmar la hipòtesi inicial: aquests retaules presenten una gran complexitat estructural i responen a patrons que varien en funció de criteris com l'espai religiós, la ubicació geogràfica i la data de construcció.

The study analyses the construction systems of altarpieces in Catalonia between 1550 and 1650, a transitional period between the Renaissance and the Baroque. It includes a bibliographical research focused both on the general context of Catalan altarpieces and on their technical aspects. Five specific examples are described and compared, built within the established chronological framework, with special attention to the structure and the types of fittings used. The results confirm the initial hypothesis: these altarpieces present great structural complexity and respond to patterns that vary according to criteria such as religious space, geographical location and date of construction.

Paraules clau: Retaule, Renaixement, Barroc, estructura, encaixos, Catalunya, fusta, 1550-1650.

Keywords: Altarpiece, Renaissance, Baroque, structure, lacework, Catalonia, wood, 1550-1650.

[PORTADA] Detalls de les inscripcions al revers d'una fornícula del retaule de Sant Jaume dels Tracs. (Fotografia: CRBMC Centre de Restauració de Béns Mobles de Catalunya).

INTRODUCCIÓ

Un retaule és una obra artística amb una tècnica i mecànica constructiva complexa. Aquesta és una qüestió que ha estat estudiada individualment en cada peça i hi ha pocs estudis generals que ho posin en comú. L'estudi del revers dels retaules i del seu sistema constructiu ens dona informació sobre l'ofici dels fusters i dels mètodes de realització d'aquestes obres de devoció, essent d'ajuda en les intervencions de conservació-restauració necessàries per a la preservació de les obres. A més, aquest coneixement pot ser de gran utilitat en processos de desmuntatge de retaules, una intervenció que, tot i ser freqüent, implica una alta complexitat i un risc per a la peça. Tot i que es procura evitar sempre que sigui possible, sovint és imprescindible per raons estructurals, seguint uns criteris de conservació que requereixin de forma indispensable el desmuntatge. Una comprensió detallada de l'estructura facilita una actuació més acurada i segura.

Entre el 1550 i el 1650 es troba a Catalunya la producció dels retaules d'estil renaixentista que després anirà evolucionant cap a l'estil barroc. Es van incorporant diferents innovacions estilístiques com la preferència per la talla i el relleu, la columna salomònica, entre d'altres. Tot i això, hi ha una pervivència de l'estructura reticular provinent del model renaixentista que perdura fins a principis del segle XVIII. Aquests canvis estilístics van acompanyats de canvis en l'estructura dels retaules. L'estudi gira al voltant dels sistemes constructius per tal de buscar un nexa en comú i veure l'evolució que es va produir en aquest període.

APROXIMACIÓ A UNA DEFINICIÓ DE RETAULE

Els retaules són construccions artístiques que se situen darrere o sobre l'altar a les capçaleres o a les capelles de les esglésies. L'origen del mot retaule a Espanya s'inicia al segle XV, quan és introduït per Antonio de Nebrija.¹ La paraula deriva de *retotabulum*, significat la taula que se situa darrere de l'altar. Són obres artístiques molt vinculades a l'espai al qual es troben i amb una significació religiosa i de devoció molt marcada, així com un vincle amb la societat que hi té relació.

La seva creació és una conseqüència de l'evolució de l'arquitectura gòtica. Degut a la reducció de l'espai dedicat a la pintura mural per l'augment de les obertures en les seves estructures, els frontals d'altar comencen a convertir-se en estructures cada cop més grans ubicant-se a la part posterior a l'altar major.²

La construcció de retaules és molt variada, des d'obres més modestes a petites ermites, fins a grans construccions de molta envergadura. Els objectius d'aquestes creacions artístiques van dirigides al culte i la devoció, però també a la demostració de poder i ostentació, com sobretot s'evidencia al període Barroc, com a resposta a la Contrareforma. Són construccions subjectes a la tipificació, però també a la innovació, es troben moltes obres que comparteixen patrons estilístics i constructius, tot i que alguns artistes defugen de les pautes marcades per innovar en les seves creacions.³

¹ Julio Juan POLO SÁN-CHEZ. "Artistas y artes en torno al retablo. Los tratados como fuentes de inspiración". *Edades: revista de historia*, núm. 9 (2001), p. 87.

² Pilar INEBA TAMARIT et al. (coords). *Estructuras y sistemas constructivos en retablos: Estudio y conservación. Actas de las jornadas fundacionales del Grupo de Trabajo de Retablos del Grupo Español del IIC. (València 25, 26 i 27 de febrer de 2009)*. València: Institut Valencià de Conservació i Restauració de Béns Culturals, 2009.

³ Joan BOSCH BALLBONA (ed.). *Alba daurada. L'art del retaule a Catalunya: 1600-1792 circa*. Girona: Museu d'Art de Girona, 2006.

⁴ BOSCH. *Alba daurada...*, p. 27.

⁵ BOSCH. *Alba daurada...*, p. 27.

⁶ Joaquim GARRIGA. "L'arquitectura i les arts a Catalunya a l'època del Renaixement". *Catalan Historical Review*. núm. 9 (2016), p. 153.

⁷ Joan BOSCH BALLBONA. "Por la historia de los retablos del siglo XVII en Cataluña: Un itinerario". *Retablos: Técnicas, materiales y procedimientos (Congreso del Grupo Español del International Institute for Conservation)*. València: Grupo Español IIC, 2004, p. 2.

⁸ BOSCH. "Por la historia...", p. 3.

⁹ Joaquim GARRIGA. *Història de l'art català. Volum IV: L'època del Renaixement, s. XVI*. Barcelona: Edicions 62, 1986, p. 125.

¹⁰ GARRIGA. *Història de l'art català...*, p. 126.

¹¹ BOSCH. "Por la historia...", p. 7.

¹² Arxiu Històric Comarcal de Cervera, Fons Municipal, Llibre de Consell de vint-i-quatre, 1587-1604, p. 185, 3 de febrer de 1603.

¹³ Joan-Ramon TRIADÓ. *Història de l'art català. Volum V: L'època del Barroc, s. XVII-XVIII*. Barcelona: Edicions 62, 1988.

ELS RETAULES A CATALUNYA ENTRE 1550 I 1650

La producció de retaules a Catalunya a finals de l'edat mitjana i durant l'època moderna va ser molt elevada, eren les produccions artístiques més demandades: «Des del segle XVI, i a un ritme creixent durant els segles XVII i XVIII, gairebé cada temple parroquial, cada església conventual, cada ermita, cada oratori, i moltes de les sis, vuit, deu, capelles de cadascun d'aquests ambients van rebre decoració de nous retaules.»⁴

Els cost dels retaules a Catalunya va ser molt variable, des de les obres més humils fins a les construccions arquitectòniques més sumptuoses. Els retaules de mida més petita costaven al voltant de cent cinquanta lliures; els de mida mitjana, cinc-centes o vuit-centes lliures; i els de mides més grans arriben a dues o tres mil lliures.⁵

La producció figurativa catalana durant el segle XVI té una funcionalitat sobretot religiosa, les obres de temàtica profana com són el paisatge, el retrat i els episodis històrics i mitològics tenen una incidència secundària. A causa de la importància que té la Contrareforma el 1545, i posteriorment el Concili de Trento, l'art que es crea va dirigit a la transmissió del missatge teològic i les altres temàtiques prenen un paper secundari.⁶

Durant el segle XVII, a la zona catalana hi ha una bona situació econòmica a excepció d'un curt període de crisi a mitjan segle causat per la pesta i la guerra. És aquesta una de les causes per la qual hi ha una alta producció de retaules.⁷ L'Església, a través de diverses estratègies, aconsegueix convèncer als fidels de la importància de cuidar els espais de culte i que constitueixen una part molt important de la fe.⁸

Durant el primer terç del segle XVI el model de retaule a la flamenca és el més habitual. N'és un exemple el Retaule de sant Eloi dels Argenters de Pere Nunyes, provenint de l'església de la Mercè de Barcelona i construït el 1526. Poc després hi ha un canvi significatiu en el sentit estilístic i estructural dels retaules. A principis del segle té inici un nou model basat en el repertori arquitectònic ornamental clàssic, que s'anomena "a la romana". Aquest nou disseny resolía les divisions verticals amb columnes i les horitzontals amb entaulaments amb una decoració complementària d'extracció romana del gènere grotesc. Tot i això, el concepte de moble litúrgic es manté, substituint només els elements gòtics pels seus equivalents renaixentistes. També perviu la multiplicitat de nuclis figuratius que poden tenir un caràcter més gòtic o renaixentista independentment de l'estil de l'estructura. A

partir de mitjan de segle es depuren els dissenys i s'arriben a solucions més simples, limitant les decoracions només a les d'estricta ascendència arquitectònica.⁹

Un clar exemple dels retaules a la romana és el retaule que talla Jeroni Xanxo a la Seu d'Urgell, el retaule de la Pietat. És de mitjan de segle XVI, encara molt primerenc, però que presenta grans renovacions estètiques. En aquest, innova en el disseny arquitectònic i estructural del retaule, encara que les solucions plàstiques dels relleus i figures segueixen estilísticament als seus precedents.¹⁰

El retaule de la Pietat suposa una excepció pels retaules que es fan de forma contemporània, la majoria eren retaules pintats, seguint els corrents estilístics precedents. A partir de 1610 els pintors perden quota de mercat, els retaules més escultòrics comencen a triomfar i són més ben rebuts per la clientela. En alguns casos, es canvia el projecte inicial de taules policromades per relleus escultòrics per dotar l'obra de més sumptuositat,¹¹ és el cas d'un retaule desaparegut a Cervera:

«Mes fonch proposat com ja veuen que los quadros lisos que son fets en lo retaule maior conforme la trassa y capitulatio no confromen a la tant sumptuosa obra de dit retaule y per relatio de mestres y altres personas expertes se enten que fent-se dits quadros de mitj elleu restarie la obra de dit retaule en son punt y ab perfectio convé que per ço sien servits deliberar lo faedor».¹²

Tot i això, els retaules pictòrics no desapareixen i en continuem trobant en les dècades posteriors. Un exemple és el retaule major de l'església del Carme a Manresa de 1633 que actualment es troba desaparegut. De la mateixa manera, hi ha un període d'incorporació de les escultures en retaules pictòrics que porta a una convivència amb les històries a pinzell, com és l'exemple del retaule major de l'església de Sant Andreu de Llavaneres.

Les formes renaixentistes tenen una curta durada a Catalunya, entre inicis i mitjan del segle XVII hi ha un canvi cap a l'estètica barroca. Aquesta transició cap a les noves formes té lloc amb la segona generació d'artistes del segle XVII, els que són nascuts al voltant de la dècada de 1620 i que van treballar cap a mitjan de segle.¹³ Un exemple d'aquest canvi és el Retaule major de Reial Monestir de Santes Creus de Josep Tramulles de 1647.

Les parts dels retaules evolucionen amb la seva estructura i estil. Encara que no en tots s'hi troben sempre les mateixes parts, en el següent esquema es poden observar les parts

principals que constituïen un retaule entre 1550 i 1650. ^[1]

LA CONSTRUCCIÓ DE RETAULES

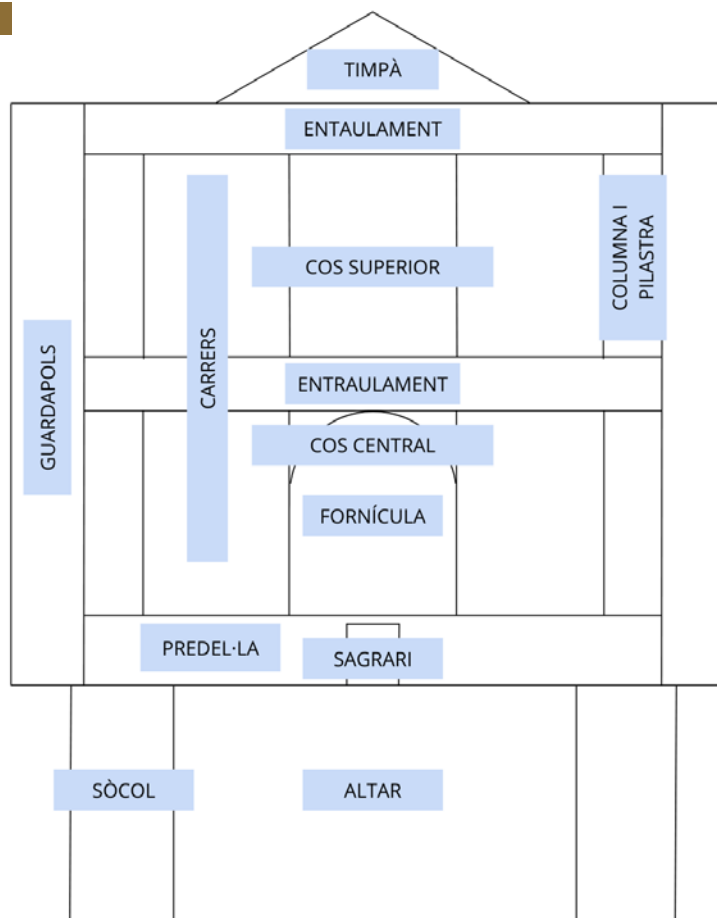
Els encarregats de construir i planificar la construcció dels retaules han estat diversos perfils molt variats al llarg dels segles i és difícil clarificar quina tasca feia cada professió. Tot i això, tots els encarregats de la planificació, talla i encaix estan dins el mateix gremi, el dels fusters. Aquest es divideix en diferents oficis, hi ha els fusters, els escultors, els tallistes, els “maçoners”, els imaginaires, entre d'altres. És complicat marcar exactament les línies de separació entre els diferents oficis, ja que s'encavalquen, i també ho és clarificar de quin procés de la creació del retaule se n'encarregava cadascun.¹⁴

En la construcció de l'estructura del retaule també hi intervenien professionals d'altres gremis, com és el cas dels arquitectes, els picapedrers o els ferrers. Després, hi intervenien el gremi dels pintors, al qual formaven part els pintors i els dauradors que s'encarregaven de l'aparellat de la fusta i l'aplicació del daurat i la policromia.¹⁵

La contractació de retaules és una responsabilitat que només podien assumir els mestres dels gremis de fusters o pintors i únicament els pertanyents a les especialitats més destacades. Els encàrrecs dels retaules més importants se solien fer als fusters qui després subcontractaven la tasca de la pintura a un mestre del gremi de pintors.¹⁶

La contractació dels retaules començava amb la traça o model, un dibuix de l'estructura que tindria l'obra. Els contractes es podien fer per acord entre contractant i artista, per concurs o per subhasta.¹⁷ La darrera opció podia provocar obres de baixa qualitat, ja que s'escollia l'opció que es pressupostava a menor preu, i això podia implicar una mala execució i materials de baixa qualitat. En el preu fet s'inclouïa el material, el transport, la mà d'obra i l'allotjament d'aquesta. El pagament se solia fer per terminis, habitualment tres: un a l'inici, a mitja obra i a l'acabament, després de la inspecció del retaule. Aquesta forma de pagament obligava a l'artista o bé a pagar fraccionadament als seus proveïdors o bé a endeutar-se, com és el cas de l'escultor Agustí Pujol, que ha de demanar al seu cunyat un préstec per poder continuar amb l'obra del retaule del Roser de Sarrià.

La construcció dels retaules tenia origen en l'obtenció de la fusta pel suport. A Catalunya habitualment s'emprava fusta de pi o de fusta d'alba, que són les varietats més comunes a la zona. En els relleus o les escultures es poden trobar fustes de més qualitat com la noguera, el xiprer o

[1] Esquema de les parts del retaule entre 1550 i 1650 (Autora: Cristina Lanau).

el cirerer. En els contractes sovint s'exigia que la fusta estigués ben curada i havia d'haver estat dos o més anys en procés d'assecatge.¹⁸ Aquesta és una qüestió que ja s'explica en els primers tractats, com és el cas de *El libro del arte* de Cennino Cennini: «Procura que la madera sea bien seca; y si fuesen las maderas de tal suerte que pudieras hacerlas hervir en calderas con agua clara esa madera no te haria la mala jugada de resquebrarse.»¹⁹ Els artesans que coneixien bé el suport que treballaven sabien que una fusta nova, contenia un alt índex d'humitat i que amb el

¹⁴ Rocío BRUQUETAS GALÁN. “Los gremios, las ordenanzas, los obradores”. *Retablos: Técnicas, materiales y procedimientos* (Congreso del Grupo Español del International Institute for Conservation). València: Grupo Español IIC, 2004, p. 5.

¹⁵ BRUQUETAS. “Los gremios, las ordenanzas...”, p. 6.

¹⁶ María José ACERO (coord). *Retablos. Bienes culturales. Revista del Instituto del Patrimonio Histórico Español*, núm. 2 (2003), p. 22.

¹⁷ TRIADÓ. “Història de l'art català...”, p. 15.

¹⁸ Ana CARRASSÓN LÓPEZ DE LETONA. “Construcción y ensamblaje de retablos en madera”. *Retablos: Técnicas, materiales y procedimientos* (Congreso del Grupo Español del International Institute for Conservation). València: Grupo Español IIC, 2004, p. 2.

¹⁹ Cennino CENNINI. *El libro del arte*. Valladolid: Maxtor 2008.

²⁰ ACERO. *Bienes culturales. Retablos...*, p. 21.

²¹ CARRASSÓN. "Construcción y ensamblaje...", p. 3.

²² ACERO. *Bienes culturales. Retablos...*, p. 21.

²³ Fernando GUERRA-LIBRERO FERNÁNDEZ. "Estructuras de retablos". *Retablos: Técnicas, materiales y procedimientos (Congreso del Grupo Español del International Institute for Conservation)*. València: Grupo Español IIC, 2004, p. 6.

²⁴ GUERRA-LIBRERO. "Estructuras de retablos", p. 7.

²⁵ CARRASSÓN. "Construcción y ensamblaje...", p. 6.

²⁶ GUERRA-LIBRERO. "Estructuras de retablos", p. 8.

²⁷ *Ibid.*

²⁸ GUERRA-LIBRERO. "Estructuras de retablos", p. 9.

pas del temps això podia afectar negativament a l'obra, fent-la més propensa a esquerdes, pèrdues o trencaments.

Un cop s'havia aconseguit la fusta, es llogaven tallers o locals pròxims a l'església, on s'emplaçaria finalment el retaule, o bé en els mateixos obradors dels fusters.²⁰ Als tallers es feien les tasques de talla, desbastat, raspallat i unió de cadascun dels elements del retaule, cada element s'encolava o se li feien les unions segons fos necessari per després transportar aquestes parts a l'església.²¹ El retaule es muntava primer en blanc, a fusta vista, estat en el qual es deixava durant uns mesos o a vegades, durant anys.²² Aquest període servia per deixar assentar la fusta i que sorgissin possibles alteracions abans d'aplicar la policromia. Durant aquest període també es buscava el finançament per la policromia i el daurat. Això podia provocar que alguns retaules tinguessin policromies que no corresponguessin al seu estil, a causa d'estar durant molt temps en blanc abans de ser policromats i que les tendències artístiques haurien evolucionat cap a un altre estil.

Un cop el retaule s'havia assentat estructuralment i s'aconseguia el finançament, es desmuntava completament i es transportava als tallers dels pintors i dauradors o a obradors pròxims a l'església on poguessin treballar. Els oficials preparaven la fusta corregint les alteracions que haguessin pogut aparèixer en aquest període i aplicaven les capes d'aparellat i emprímació.

ESTRUCTURES DE RETAULES

L'estructura dels retaules ha seguit una evolució vinculada als canvis estilístics de cada època. Segons Fernando Guerra-Librero Fernández²³ es pot resumir en 4 etapes,

segons la seva disposició de les càrregues. En el següent esquema ² es poden distingir aquests períodes. Les fases constructives que defineix Guerra-Librero són un esquema general, aplicable al cas català amb certes variacions.

Retaule primitiu de làmina (a partir de segle XII)

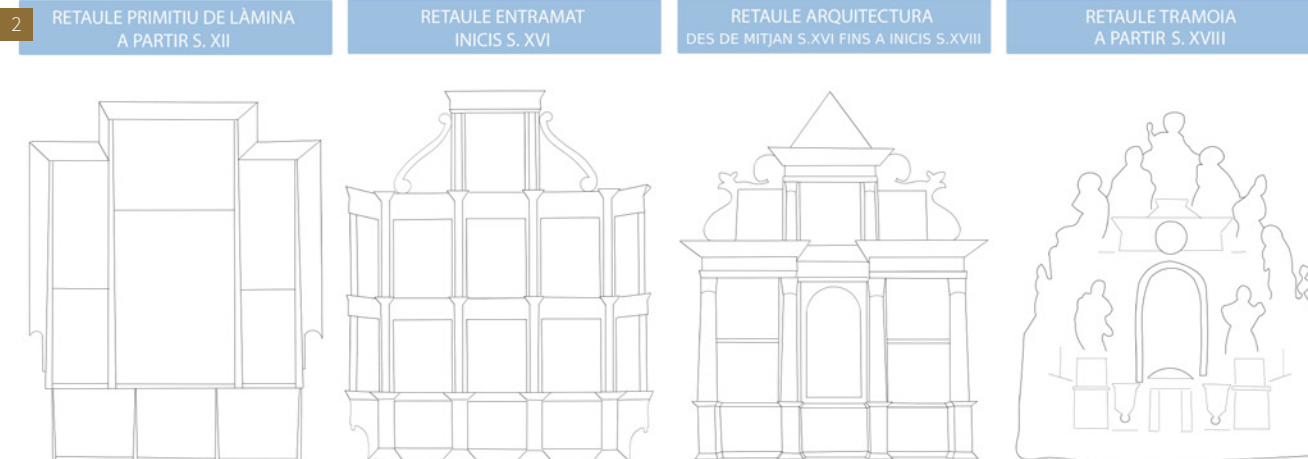
Inicialment, es pot trobar el retaule primitiu de làmina o superfície.²⁴ Es tracta del retaule que correspon al període gòtic i que consisteix en l'addició de panells de taules formant un panell vertical. D'aquest entramat en surten tirants que l'ancoren al mur i dels quals en depèn l'estabilitat, ja que no són autoportants.²⁵ La majoria dels elements van units a testa i afermats amb claus de ferro.

Retaule entramat (inícis de segle XVI)

Posteriorment apareix el retaule de tipus entramat.²⁶ És una evolució del retaule anteriorment mencionat, en el qual es comença a manifestar una estructuració arquitectònica en relació amb les tendències estilístiques de l'època, coincidents amb la publicació de la traducció del tractat de Palladio a Espanya. Tot i això, en un inici aquests elements no tenen funció estructural. La solució estructural es manté igual a la dels retaules anteriors però amb l'afegit d'un augment de pes pels elements escultòrics i pictòrics afegits. Els problemes estructurals són semblants als dels retaules anteriors però agreujats per l'augment de les càrregues.²⁷

Retaule arquitectura o reticular (de mitjan segle XVI a inicis del segle XVIII)

En el segle XVI i primera meitat del XVII, l'evolució porta cap al retaule arquitectura, possiblement el retaule amb el tipus d'estructura més complexa.²⁸ En aquest hi ha una unió de la forma i la funció, les decoracions es tornen elements

[2] Esquema de l'evolució de l'estructura dels retaules (Autora: Cristina Lanau).

estructurals. En cronologia i estil es troba plenament en el període renaixentista, seguint el classicisme imperant en el moment. És el moment en què els retaules es munten en blanc, un aspecte vinculat a les bones pràctiques de fusteria, als encaixos ben fets i amb bon acabat. Aquest període que Ana Carrassón López de Letona defineix fins a inicis del segle XVII, a Catalunya té continuïtat fins a inicis del segle XVIII.

En el retaule arquitectura les càrregues es distribueixen creant un element autoportant que no necessita estructura independent. Tot i això, s'afegeixen peces que transmeten part de les càrregues al mur, la seva contribució resulta fonamental per descarregar les càrregues verticals evitant una sobretensió en les peces inferiors. La major part dels elements van encaixats i funcionen estructuralment, fent un entramat articulat per unions on els elements de ferro es redueixen a peces secundàries. Solen tenir organització en caseller on s'hi insereixen les taules policromades. La talla decorativa es troba en totes les zones del retaule: columnes, frisos, pedestals, mènsules, etc.²⁹ En la transició entre segle XVI i XVII comença a desaparèixer l'estructura posterior en els retaules de planta recta.³⁰

En el cas de Catalunya hi ha una prolongació del retaule d'arquitectura en el sentit constructiu. Estèticament, hi ha un pas cap al retaule plenament barroc, moltes vegades amb la incorporació de la columna salomònica, però que manté encara l'estil constructiu del Renaixement. Cap al final d'aquesta etapa es comença a trencar la secció plana dels retaules i apareixen estructures còncaues i convexes, donant pas a un nou tipus de retaule en el sentit estructural.³¹

Retaule tramoia, templet, baldaquí o llotja (a partir d'inicis de segle XVIII)

Després d'haver assolit el tipus de retaule més complex estructuralment, hi ha un canvi cap al retaule tipus tramoia, que rep nom per la seva finalitat teatral i escenogràfica.³² En el període barroc la decoració conquereix tota la superfície i desapareix la línia entre arquitectura i decoració. Les estructures es tornen més complicades, amb múltiples elements que transmeten efectes de bolcament i les càrregues es multipliquen. A més, apareixen les càrregues dinàmiques amb els elements mòbils.

La planta dels retaules guanya moviment i profunditat, trencant amb el model reticular renaixentista. Desapareix l'estructura del període anterior i només es requereixen ancoratges al mur de forma estratègica, com a suport o com a prevenció al bolcament. Els elements decoratius van sobreposats a l'arquitectura i la unió és amb claus,

sense encaixos, el que complica molt el seu desmuntatge. Aquest període que Carrassón López de Letona defineix que s'inicia a mitjan segle XVII,³³ a Catalunya s'endarrereix fins a inicis de segle XVIII. Aproximadament, a la dècada de 1720 hi ha un trencament de l'estructura reticular que s'havia implementat en el període renaixentista i s'instaura aquest nou model. El retaule baldaquí tindrà només unes dècades de vida, ja que el 1777 Carles III prohibirà la fabricació de retaules de fusta.

En les estructures de retaules, hi ha una evolució que va acompanyada de les tendències estilístiques i que arriba a la seva plenitud de complexitat i estabilitat estructural en el període renaixentista, on els elements del retaule prenen funcions arquitectòniques en vincle amb els elements decoratius.

ENCAIXOS, EMPALMAMENTS I ACOBLAMENTS³⁴

A Catalunya entre el 1550 i 1650 es construeixen retaule amb certa complexitat estructural. Això és gràcies al treball de fusters especialitzats que van emprar diferents formes d'unió dels elements que constitueixen el retaule. Els encaixos es poden dividir en acoblament, empalmament o encaix segons la secció de la fusta que s'uneix. A continuació es detallen les diferències principals:

- Acoblament: unió de dues o més fustes pel cantell, encaixades o no perquè quedin fixes.
- Empalmament: unió de dues peces de fusta per la testa.
- Encaix: unió de dues peces de fusta que encaixen entre si formant un angle.

En la següent taula es poden observar algunes de les formes d'unió de fustes més usades. ³⁵ Cadascun dels encaixos mencionats poden tenir la seva versió en qualsevol de les tres formes d'encaix, segons la forma d'unió de les fustes.

ESTUDIS DE CAS³⁵

En aquest apartat es farà una anàlisi del sistema constructiu de cinc retaules catalans compresos en la cronologia entre 1550 i 1650. S'han escollit seguint un criteri de diversitat, s'han buscat retaules que es trobessin a diferents espais religiosos i amb característiques diferents, però que fossin representatius d'aquells construïts durant el període que es proposa.

RETAULE DE LA MARE DE DÉU DEL BON CONSOL DEL MONESTIR DE SANTES CREUS

Descripció

El retaule de la Mare de Déu del Bon Consol ⁴ és fet de fusta policromada i daurada i és de mida petita. És una

²⁹ CARRASSÓN. "Construcción y ensamblaje...", p. 9.

³⁰ CARRASSÓN. "Construcción y ensamblaje...", p. 10.

³¹ Josep PARET. Comunicació personal, 5 de juny de 2024.

³² GUERRA-LIBRERO. "Estructuras de retablos", p. 10.

³³ CARRASSÓN. "Construcción y ensamblaje...", p. 10.

³⁴ Enllaç als models en 3D:

³⁵ Per a més informació amb relació a les estructures de cada retaule consulteu la pàgina web:

3		
Encaix a mitjamossa normal	Encaix a mitjamossa a testa oculta	Acoblament per juxtaposició per doble cua d'oronella amb ànima passada
		
Empalmament de trau i metxa cega	Empalmament de trau i metxa lateral	Empalmament de trau i metxa en cua d'oronella
		
Empalmament en cua d'oronella	Encaix de forquilla múltiple	Acoblament per juxtaposició amb espigues
		
Acoblament per juxtaposició per doble cua d'oronella amb ànima postissa cega	Acoblament encadellat	Encaix de forquilla
		

estructura unitària que emmarca un gran plafó central. Està format per tres pisos: predel·la, cos central i entaulament i timpà. Al cos central s'hi troben dues columnes i una talla de la Mare de Déu que substitueix una antiga taula actualment desapareguda. Segons l'historiador Francesc Miralpeix, la taula central podria representar la Mare de Déu de la Concepció, d'acord amb la inscripció que conté el marc que envoltava la taula.³⁶

El retaule té semblances estilístiques i constructives amb el retaule de Sant Joan Evangelista que també es troba al Reial Monestir de Santes Creus. Són dos retaules coetanis, el retaule de Sant Joan va ser construït només un any després que el del Bon Consol. Ambdós tenen la mateixa mida i els mateixos elements, la diferència més gran entre ells és que el retaule de Sant Joan conserva la taula central. Aquestes similituds semblen indicar que tindrien un sistema constructiu molt semblant.

*Estructura*³⁷

El retaule presenta una gran qualitat en qüestions de fusteria. L'acabat del treball és polit i els encaixos es troben molt ajustats. La major part dels encaixos no tenen claus o puntes que els assegurin, però en alguns casos sí que es troben espigues de fusta. En tot el retaule s'observa un patró, hi ha una estructura que serveix de base, és la que té encaixos i en aquesta s'hi uneixen, normalment amb claus de forja, les fustes que es troben tallades, policromades i daurades.

³⁶ BMC. *Informe de la intervenció del Retaule Nostra Senyora del Bon Consol del Monestir de Santes Creus*. Sant Cugat del Vallès: Centre de Restauració de Béns Mobles de Catalunya. 2013. Informe inèdit, p. 6.

³⁷ Enllaç als models en 3D:

[3] Taula amb els principals tipus d'encaixos, empalmaments i acoblaments (Autora: Cristina Lanau).

[4] Anvers del retaule de la Mare de Déu del Bon Consol de Santes Creus i revers del retaule fet amb modelatge 3D (Fotografia: CRBMC - Cristina Lanau).

El retaule es trobava assegurat al mur com a mínim per dos travessers de fusta a la part superior del retaule.^[5] Es troba col·locat sobre un altar de pedra i no té sòcol. A la predel·la es detecten acoblaments per juxtaposició a les fustes de la part posterior que podrien tenir o no espigues de fusta per assegurar els acoblaments. També podria estar unit per un acoblament encadellat. A la part superior es veu l'espai on van encaixades les pilastres amb encaix de trau i metxa passada. També s'hi observen els encaixos de forquilla múltiple que uneixen les fustes verticals de l'estructura amb l'horitzontal.^[6] Les escenes que es mostren a la zona central estan representades sobre una tela encolada a les fustes. Es detecten uns llistons de fusta que separen les imatges que es troben clavats amb claus de forja a les fustes.

En el cos central es troben les columnes, el seu fust i el capítell s'uneixen per empalmaments de trau i metxa circulars, són encaixos cecs. La unió del fust amb la base és mitjançant claus de forja. La conjunció de les columnes amb els elements superiors i inferiors és per superposició, es recolzen l'un damunt els altres sense encaixos. A la part posterior de les columnes s'observen les pilastres, que consisteixen en dues fustes unides amb algun reforç puntual de claus i puntes, col·locats de l'anvers al revers. La fusta que es troba a la part posterior serveix d'estructura i la que és visible té una decoració daurada i policromada. Els claus podrien ser un punt d'unió al marc de la taula central del

retaule. De la fusta posterior, que no té decoració, hi surten metxes a la part superior i inferior que fan d'unió amb l'en-
taulament i la predel·la amb encaix de trau i metxa passat.

En el cos central també es troba el marc de la taula que es trobava al centre del retaule. Està format per quatre fustes que s'uneixen amb encaix de mitjamossa a les quatre cantonades. Algunes de les cantonades té algun reforç per assegurar la unió de les fustes. La decoració del marc s'uneix a l'estructura amb claus de forja, col·locats de l'anvers al revers.

El cos superior presenta diferents tipus d'encaixos sense reforç de claus o puntes. Els principals són els de trau i metxa amb secció quadrada que uneixen els elements verticals amb els horitzontals, i els de forquilla simple, que uneixen les fustes de l'estructura en el pla horitzontal.^[7] Els encaixos de forquilla tenen un reforç amb espigues de fusta. També es detecta un encaix per cua d'oronella simple i recta a la part inferior, que uneix una fusta decorativa amb l'estructura. A la part inferior, es poden observar les mosses que s'uneixen amb la metxa de les pilastres. A aquesta estructura s'hi afegeixen amb claus de forja de l'anvers al revers les fustes tallades, daurades i policromades.

El timpà està format per tres fustes unides amb claus de forja entre elles i també al cos inferior. No s'observa cap encaix en aquesta peça.

[5] Detall de l'estructura portant del retaule abans del desmuntatge (Fotografia: CRBMC).

[6] Detall de l'encaix de forquilla, visible en la part superior de la predel·la (Fotografia: CRBMC).

[7] Revers del cos superior del retaule on s'observen els encaixos per trau i metxa en sentit vertical i encaixos de forquilla en el pla horitzontal (Fotografia: CRBMC).

[8] Anvers del retaule de la Pietat de la Seu d'Urgell i revers del retaule fet amb modelatge 3D (Fotografia: CRBMC - Cristina Lanau).

El retaule de la Mare de Déu del Bon Consol és un retaule estructuralment complex, que té diferents tipus d'encaixos. El més comú és el de trau i metxa, utilitzat per unir elements en el sentit vertical. Es troben també d'altres com el de forquilla, la cua d'oronella i acoblaments per juxtaposició. Totes les parts del retaule tenen una part estructural construïda a partir d'encaixos a la qual s'hi han afegit els relleus decoratius, que possiblement es troben units a través de claus de forja, actualment no visibles. La unió del

retaule amb la taula central que es troba desapareguda és poc evident, devia anar col·locada damunt la fusta de la predel·la i subjectada al marc.

RETAULE DE LA PIETAT DE LA SEU D'URGELL

Descripció

El retaule de la Pietat [8] és una obra de mida mitjana encarregada a mitjans del segle XVI a Jeroni Xanxo. Uns anys després va ser policromat i daurat per Antoni Peytaví.

Les escenes del retaule estan fetes en baix relleu, una tendència que anirà en augment a partir del segle XVII, i a la qual aquest retaule s'avança. La figura central del retaule és una Pietat i al voltant hi apareixen escenes de la vida de Jesús i de la Mare de Déu. Encapçalant el retaule hi ha un timpà amb la figura de Déu.³⁸ El retaule es divideix en quatre cossos horitzontals: sòcol, predel·la, cos central i coronament.

Del retaule de la Pietat no se'n conserva el contracte que especifica l'acord entre ambdues parts, però segons Pere Pujol en aquest es devia especificar que l'estil del retaule havia de ser "a la romana".³⁹

Estructura⁴⁰

En l'estudi de l'estructura no s'ha tingut en compte el sòcol, per falta d'informació gràfica per poder fer els esquemes correctament, s'ha fet un estudi de tota l'estructura que es troba recolzada sobre el sòcol i l'altar.

El retaule de la Pietat està construït amb fusta de pi roig (*Pinus silvestris*),⁴¹ molt habitual al territori català. Presenta una estructura complexa, formada a partir de molts encaixos. En tots els cossos hi ha una estructura amb encaixos a la qual s'uneixen les fustes que estan tallades, policromades i daurades. Hi ha claus de forja en diversos cossos del retaule per assegurar algunes parts de l'estructura i sobretot per unir les motllures a l'estructura. És una estructura amb una certa amplada i que proporciona estabilitat al retaule.

La predel·la té una estructura formada per quatre llistons en sentit horitzontal que s'encaixen entre ells amb 12 llistons en sentit vertical o perpendicular als inicials. Les diferents parts de l'estructura es troben unides per encaixos de mitjamossa units possiblement amb cola. Les taules de la predel·la estan compostes entre una i tres fustes diferents, les unions d'aquestes estan fetes per acoblament per juxtaposició amb doble cua d'oronella amb ànima postissa cega.⁹ Per tal d'assegurar-les a l'estructura de la predel·la, les taules tenen un llistó de fusta vertical pel revers, que en l'última intervenció del retaule es va retirar.¹⁰

La part central del retaule està formada per dos cossos. En el cos inferior es troben 4 taules amb baix relleu i una fornícula al centre. Les taules tenen una estructura que les conté, que es compon per 2 travessers horitzontals i 3 verticals. Aquesta estructura es duplica i entre elles es troben unides per 6 travessers horitzontals. Les unions estan fetes mitjançant encaixos a mitjamossa en els cas dels llistons en el pla horitzontal i els laterals en el pla vertical. Els llistons centrals de cada estructura que conté les taules són a mitjamossa amb testa oculta, són els que es troben entre les dues taules. A aquesta estructura s'hi troben adherits llistons de fusta sobre els quals troben els relleus daurats, al centre és on col·loquen les dues taules en baix relleu. Les taules en baix relleu estan compostes per dues fustes unides per un acoblament de juxtaposició amb doble cua d'oronella i ànima postissa cega. Aquesta és l'estructura que hi ha tant a les dues taules de l'esquerra

³⁸ Pere PUJOL TUBAU.

"L'església de la Pietat de la Seu d'Urgell". *Analecta sacra tarraconensia: Revista de ciències historicoeclesiàstiques*, núm. 1 (1925), p. 344.

³⁹ PUJOL. "L'església de la Pietat...", p. 343.

⁴⁰ Enllaç als models en 3D.

⁴¹ CRBMC. *Memòria de Restauració del Retaule de la Pietat de Jeroni Xanxo, (1548-1550) La Seu d'Urgell*. Sant Cugat del Vallès: Centre de Restauració de Béns Mobles de Catalunya. 2016. Informe inèdit, p. 45.

[9] Detall de la taula central de la predel·la on s'observen els acoblaments per doble cua d'oronella amb ànima postissa cega (Fotografia: CRBMC).

[10] Detall de la zona central de la predella on s'observa la col·locació de les taules i els encaixos a mitja fusta de l'estructura (Fotografia: CRBMC).

[11] Vista superior de la part superior de la fornícula, s'observen els llistons de fusta que la componen i les unions a mitjamossa (Fotografia: CRBMC).

com a les de la dreta. En la segona taula hi ha pel revers un buit en forma tronco piramidal que no encaixa amb cap altre element del retaule, podria tenir relació amb l'estructura portant, que actualment no és visible. El retaule es troba en el seu emplaçament original i és possible que no hagués tingut mai una estructura d'unió al mur, ja que té una amplada suficient. Al centre hi ha la fornícula, que té una estructura senzilla reforçada amb claus de forja i no té cap encaix.

Al cos superior hi ha dues taules i la part superior de la fornícula. L'estructura que conté les dues taules és semblant a la de les taules inferiors, conté una estructura doble de 4 travessers verticals i tres d'horizontals unida amb 6 travessers horitzontals que fan d'unió. Els encaixos també són a mitjamossa. Les taules policromades també estan formades per dues fustes unides amb un

acoblament per juxtaposició de doble cua d'oronella amb ànima postissa cega.

L'estructura de la part superior de la fornícula consta d'una fusta en semicercle, i diverses fustes que formen dos arcs que s'uneixen al semicercle per petites fustes rectangulars clavades amb claus de forja. ^[11] Cada arc està format per dues fustes que s'uneixen per empalmaments a mitjamossa. Per assegurar l'estructura hi ha quatre travessers que uneixen el semicercle amb el primer arc i que estan units a les fustes amb encaixos de mitjamossa.

Als laterals del segon cos hi ha unes estructures en forma de caixa, estan formades per quatre fustes verticals, sense base ni encapçalament. Les fustes estan unides per encaixos a mitjamossa. Al damunt es troben dos timpans rodons que contenen una estructura de travessers units

⁴² KREIT-RESTAURO. *Informe final de conservació-restauració. Retaule de Sant Jaume dels Tracs. Riner. Sant Cugat del Vallès: Centre de Restauració de Béns Mobles de Catalunya. 2018. Informe inèdit, p. 6.*

amb encaixos de mitjamossa. A aquesta estructura s'uneixen una taula circular i una taula en forma de circumferència.

Damunt l'estructura del cos central hi ha dos timpans triangulars laterals compostos per la unió de tres fustes amb claus de forja i amb un entaulament en forma triangular compost per diferents fustes unides. Al centre, coronant el retaule hi ha un timpà en forma d'el·lipse que té una estructura semblant als timpans rodons del pis inferior, tenen travessers units amb encaixos de mitjamossa. ¹² A aquesta estructura s'uneixen diverses taules, dues fan forma d'el·lipse i una de circumferència allargada.

El retaule de la Pietat té una estructura basada principalment per encaixos, encara que en algunes zones fa ús de claus de forja. Hi ha una repetició dels encaixos emprats, són principalment l'encaix a mitjamossa, utilitzat en els travessers de l'estructura, i l'acoblament en doble cua d'oronella, que tenen les taules en baix relleu. Els elements estèticament arquitectònics no tenen aquesta funció en l'estructura del retaule. El retaule manté una certa relació amb el retaule de tipus entramat, que es construeix en els anys anteriors, és un retaule de transició.

RETAULE DE SANT JAUME DELS TRACS O DE RINER

Descripció

El retaule de Sant Jaume de Riner ¹³ es va construir durant el segon terç del segle XVII. El retaule s'organitza a partir

de quatre cossos horitzontals: sòcol i altar, predel·la, cos principal i coronament. Al cos central hi destaquen les tres fornícules amb imatges, d'esquerra a dreta; Sant Isidre, Sant Jaume i Sant Pere Màrtir. A les taules superiors hi apareixen escenes de la vida del sant central de l'església, sant Jaume, imatge titular de l'església. ⁴² L'estructura estilística del retaule segueix encara un perfil molt tradicional, sobretot pel Calvari que corona el retaule, que en els seus retaules contemporanis ja va desapareixent.

Estructura⁴³

En l'estudi de l'estructura no s'ha tingut en compte el sòcol, per falta d'informació gràfica per poder fer els esquemes correctament, s'ha fet un estudi de tota l'estructura que es troba recolzada sobre el sòcol i l'altar.

L'estructura del retaule de Sant Jaume de Riner és més senzilla en comparació a altres retaules contemporanis. S'hi troben encaixos de trauc i metxa que uneixen els diferents cossos horitzontals del retaule en un sentit vertical. Els diferents elements del retaule s'uneixen entre si amb claus de forja i alguns elements en sentit vertical també s'hi uneixen amb aquest sistema. Un aspecte a destacar del retaule és que, encara que actualment es troba assegurat per una estructura d'alumini anoditzat, no s'observa cap indici d'estructura portant original. El retaule es trobava a la mateixa distància que en l'actualitat, donat que, per les dimensions de la peça, no podria estar més pròxim a l'absis. Al seu voltant no es detecta cap travesser per assegurar el retaule al mur o cap marca que indiqués

⁴³ Enllaç als models en 3D:

[16] Timpà el·líptic central, on s'observen els travessers estructurals i els llistons de fusta que el conformen (Fotografia: CRBMC).

[13] Anvers del retaule de Sant Jaume de Riner i revers del retaule fet amb modelatge 3D (Fotografia: CRBMC - Cristina Lanau).

[14] Detall del revers de la predel·la on es veu com està composta per dos llistons horitzontals amb un bloc de fusta amb l'interior parcialment buidat (Fotografia: CRBMC).

[15] Detall del lateral d'una taula de la predel·la, on s'observen els buidatges de la fusta per on s'uneixen amb l'estructura amb claus de forja (Fotografia: CRBMC).

[16] Taula lateral on s'observa la mossa per una unió amb cua d'oronella amb ànima postissa (Fotografia: CRBMC).

la seva presència en un passat, però en les imatges prèvies al desmuntatge del retaule s'observen alguns elements. En el pis de les fornícules hi havia fustes que les sostenien i a la part superior s'hi havien col·locat falques d'unió amb el mur. Tots aquests elements van ser retirats en el desmuntatge del retaule.

La predel·la es troba superposada a una estructura de fusta simple que està col·locada sobre l'altar. La predel·la està formada per un llistó de fusta superior i un d'inferior, entremig s'hi encaixen quatre blocs de fusta que es troben buidats pel revers i se subjecten al llistó superior amb un encaix de traü i metxa passada en forma de cua d'oronella.

¹⁴ Les taules estan subjectes a l'estructura per claus de forja pels quatre cantons i els diferents elements també hi estan subjectes per claus. ¹⁵

Al cos central s'hi troben les columnes que estan encai-

xades a la predel·la per un encaix de traü i metxa circular. Les columnes són d'un sol bloc i s'uneixen a una base quadrada per claus de forja. També hi ha tres fornícules que contenen tres escultures. Les fornícules s'encaixen a la predel·la amb un encaix de traü i metxa. Els diferents elements que conformen la fornícula estan units per claus de forja.

Damunt les fornícules es troben dos cossos horitzontals (entaulament i base del cos superior) units amb encaixos de traü i metxa amb el cos inferior, entre ells i amb el superior. Els elements d'aquests cossos estan units entre si amb claus de forja.

En el cos superior es troben tres taules amb baixos relleus. La taula central està formada per dues taules de fusta que es troben encolades i reforçades per la creu en relleu de la imatge representada, funciona com a travesser de reforç

[17] Revers de la taula central, on es veuen les pilastres que s'hi troben unides i es pot veure com la unió de les dues taules es veu reforçada per l'anvers amb la creu (Fotografia: CRBMC).

de les taules. ¹⁶ Als laterals es troben dues pilastres que s'uneixen amb el cos inferior i superior amb encaixos de trau i metxa. Les columnes que es troben davant aquestes pilastres tenen els mateixos encaixos amb els cossos superior i inferior. Les taules laterals també estan formades per dues taules que es troben unides possiblement per un encolat i amb un reforç a la zona superior i inferior de doble cua d'oronella amb ànima postissa cega, que actualment estan perdudes. ¹⁷ La unió de les taules és de gran qualitat, gairebé no és visible la zona d'encaix. Als laterals hi tenen dues fustes unides amb claus de forja que s'uneixen al pis inferior i superior amb encaixos de trau i metxa. Als laterals de les fustes s'hi troben dues columnes de secció quadrada esculpides que s'uneixen a un element decoratiu al damunt amb encaix de trau i metxa.

L'entaulament de les tres taules està format per uns relleus daurats i policromats dels quals no hi ha imatges gràfiques clares que ens indiquin la seva estructura. Tenint en compte els elements que conformen la resta del retaule, és possible que siguin caixes de fusta unides amb claus de forja amb la possibilitat de no haver-hi fusta al revers. Les fustes inferiors tenen forats per fer encaixos de trau i metxa amb les taules. Al damunt s'hi situen tres relleus escultòrics que es troben clavats amb claus de forja a les caixes. Els relleus laterals estan compostos per dos elements que s'uneixen per encaixos de trau i metxa lateral.

El retaule de Sant Jaume té una gran qualitat pictòrica i escultòrica. Els encaixos que s'han observat són senzills, però hi ha una certa complexitat en alguns d'ells com és el cas de l'encaix de la predel·la amb encaix de trau i metxa en cua d'oronella passada i la unió de les taules superiors per acoblament per juxtaposició amb doble cua d'oronella amb ànima postissa cega. A més, els encaixos s'observen

són d'una gran qualitat d'elaboració, es troben molt ben encaixats i en algunes zones són difícilment visibles. Tot i això, en diverses parts del retaule es recorre sobretot a la unió amb claus de forja. És un retaule més rural, localitzat en una petita església romànica aïllada de nuclis urbans, el que pot indicar, encara que no es pot saber amb certesa per la manca d'un contracte conservat, una menor destinació de recursos en la seva confecció.

RETAULE DEL ROSER DE PRADES DE LA MOLSOSA

Descripció

El retaule del Roser ¹⁸ es divideix en cinc cossos horitzontals: el sòcol que conté l'altar i dos estípsits laterals, la predel·la, els dos cossos centrals amb una fornícula que conté una escultura de la Mare de Déu i el coronament amb un timpà amb la imatge de Déu. Els carrers laterals dels dos cossos centrals tenen escenes dobles fetes sobre tela que representa els 15 misteris del Roser (cinc de goig, cinc de dolor i cinc de glòria). En el carrer central del cos

[18] Anvers del retaule del Roser de l'església de Prades de la Molsosa i revers del retaule fet amb modelatge 3D (Fotografia: CRBMC - Cristina Lanau).

⁴⁴ Claustre AUGÉ, Joan YE-GUAS. "El retaule del Roser de Prades de la Molsosa. Variació i complexitat d'una restauració". *Oppidum. Revista Cultural del Solsonès*, núm 14 (2016), p. 109-127.

⁴⁵ Enllaç als models en 3D:

⁴⁶ CRBMC. *Memòria de Restauració del Retaule del Roser de Prades de la Molsosa*. Sant Cugat del Vallès: Centre de Restauració de Béns Mobles de Catalunya. 2016. Informe inèdit, p. 52

principal hi ha una fornícula amb una escena pintada al damunt. En el segon cos, hi ha una representació del calvari al centre. El carrer central queda coronat per un relleu de Déu Pare en actitud de beneir. Els carrers laterals estan coronats per angelets alats. També es troben columnes estriades helicoidals (conegudes com a "torxades") que desapareixen al voltant de 1660-1665, el que ens indicaria que la talla del retaule és anterior a aquesta data. S'acosta a l'estil del taller de l'escultor Joan Grau, actiu entre 1631 i 1685. Possiblement, sigui aquest qui realitza l'estructura i les talles del retaule. En el retaule es troba la mà d'un altre escultor, segurament Pau Sunyer va esculpir l'escultura central de la Mare de Déu. Als pedestals de les columnes hi ha pintada la data de 1673, la finalització del retaule i moment en què es va policromar, segurament la talla s'havia dut a terme uns anys anteriors.⁴⁴

Estructura⁴⁵

L'estructura del retaule del Roser de Prades de la Molsosa és molt simple i no presenta cap encaix complex, tots els seus elements es troben units a través de tres opcions:

encaixos de trau i metxa, empalmaments amb espigues de reforç i unions amb claus de forja. En la documentació consultada no s'ha observat cap element diferent. Presenta un acabat poc refinat. El retaule es va construir amb fusta de pollancre (*Populus sp.*).⁴⁶

La predel·la del retaule no conté cap encaix entre els seus elements, que semblen estar units per claus de forja. A la zona superior tenen la caixa per un encaix de trau i metxa amb les taules superiors. Les columnes es recolzen sobre la predel·la sense cap encaix.

Al cos central s'hi troba la fornícula al centre que conté una escultura. Està formada per diverses taules de fusta, a la part posterior es troben dues que van unides amb deu espigues de fusta que es concentren en la meitat superior de les fustes, es pot veure aquest encaix perquè les taules s'han separat lleugerament amb el moviment de la fusta ¹⁹ Els altres elements semblen no tenir cap encaix i estar units amb claus de forja. Al revers té dos travessers verticals que uneixen diverses fustes amb claus de forja.

Als laterals de la fornícula es troben dues pilastres que s'encaixen amb els elements superiors i inferiors amb encaixos de trau i metxa. Les taules que es troben als laterals de les pilastres van clavades a aquestes amb claus de forja, de forma que les pilastres queden lleugerament per davant d'aquestes. Les taules estan formades per més d'una fusta i es troben unides a testa i reforçades amb travessers horitzontals pel revers units amb claus de forja ²⁰ ²¹ Els reforços podrien no ser originals, ja que els claus de forja estan clavats pel revers. Per l'anvers tenen tela adherida, que és la superfície que es troba policromada. Al davant se situen les columnes que van unides amb el pis superior per un encaix de trau i metxa. Als laterals es troben els guardapols que també van units a les pilastres laterals amb claus de forja.

Per damunt es troba un cos format per dos pisos horitzontals, aquest no conté cap element d'encaix entre si, però sosté els elements superiors per encaixos de trau i metxa.

El pis superior del cos central conté una estructura molt semblant al de les taules inferiors, les taules es reforcen

[19] Revers de la fornícula on es pot veure l'encaix a testa amb espigues de fusta de les dues fustes de la part posterior. També apareixen els travessers de reforç verticals que uneixen les fustes frontals (Fotografia: CRBMC).

amb travessers pel revers i s'uneixen a les pilastres que s'uneixen als pisos superiors i inferiors amb encaixos de trau i metxa. Per l'anvers, les taules també tenen tela adherida i policromada. Als laterals de la taula central es troben unes motlures que també contenen metxes, i per això en la zona central de la part superior del retaule hi ha diversos encaixos junts.

L'entaulament està format per una caixa al centre que no conté fusta pel revers i conté les mosses per les unions amb el pis inferior. Al damunt es troba el timpà que devia estar unit per claus de forja. Als entaulaments de les taules laterals hi ha una peça de la qual no hi ha documentació suficient per poder assegurar els seus encaixos, però tenint en compte l'estructura general del retaule i els elements que s'hi troben al damunt i a sota, és possible que fos un element amb uns encaixos molt semblants a la caixa central, sense fusta pel revers i amb un encaix de trau i metxa al lateral extern que s'uneix amb la motllura del pis inferior. Al damunt se situen dos relleus que possiblement anaven units amb claus de forja al cos inferior.

L'estructura del retaule és senzilla, però es fa ús d'encaixos de trau i metxa per unir elements en sentit vertical. En les taules, no s'ha observat cap reforç d'unió més enllà del reforç amb espigues de fusta. És un retaule que presenta una gran qualitat en la talla, la policromia i el daurat, però en qüestions de fusteria té un acabat menys polit.

RETAULE DEL ROSER DE CLARET DELS CAVALLERS

Descripció

El retaule del Roser ²² està format per tres pisos principals: la predel·la, el cos central, on es troba la fornícula, i el cos superior amb el timpà superior. A la zona inferior, sota l'escultura central, hi ha dues ferradures que identifiquen qui va encarregar i pagar el retaule, són l'emblema de Cal

[20] Revers d'una taula superior on s'observa el reforç de les taules amb un travesser central i els elements per tenir encaixos de trau i metxa amb els cossos superiors i inferiors (Fotografia: CRBMC).

[21] Revers d'una taula inferior, on es detecta el reforç de les taules amb dos travessers horitzontals, als laterals hi són unides dues pilastres que tenen encaixos de trau i metxa amb els elements superiors i inferiors (Fotografia: CRBMC).

[22] Anvers del retaule del Roser de l'església de Claret de Cavallers i revers del retaule fet amb modelatge 3D (Fotografia: CRBMC - Cristina Lanau).

⁴⁷ Albert FÀBREGA ENFEDAQUE; Francesc SERRA I SELLARÈS. "Història: Claret de Cavallers (Sant Mateu de Bages)". *Dovella*, núm. 96 (2008), p.18.

⁴⁸ FÀBREGA. "Història: Claret de..."; p. 18.

⁴⁹ Irene ACEVEDO MUÑOZ; Ricardo SUÁREZ DE LA VEGA. *Resultats anàlisis: Retaula de la Verge del Roser*. Sant Cugat del Vallès: Centre de Restauració de Béns Mobles de Catalunya. 2023. Informe inèdit, p. 21.

⁵⁰ FÀBREGA. "Història: Claret de..."; p. 19.

⁵¹ Enllaç als models en 3D:

Ferrer. La predel·la conté motllures decoratives. Al cos central hi ha escenes del naixement i la passió de Jesús, i en el centre, en una fornícula, es troba una escultura de la Mare de Déu del Roser. A les taules del cos superior es representa l'Anunciació als laterals i l'Ascensió al centre.⁴⁷

El retaula és obra del taller manresà dels Rubió, encara que va ser acabat pel taller dels Generes. El contracte es va fer el 2 de desembre de 1651 per 150 lliures i es va especificar que el tipus de fusta amb el qual s'havia de construir el retaula era àlber sec i bo, és a dir, fusta de *Populus alba*.

"Sobre la fàbrica del retaula de nostra senyora del roser en la iglesia de Sant Pere de Claret dels Cavallers fahedor, per y entre Emanuel Farrer, pagès de dit terme, de una part, y Joseph Rubió fuster ciutadà de Manresa de part altra, són estats fets, pactats y firmats los pactes i acte següent. [...] Lo qual haja de ser de fusta de alba seca bona i rebedora, y fet que sia, si no està conforme la trassa se haja de indicar per dos oficials del ofici nomanadors hù per cada part y se haja de estar dit de aquells, y cada hù se haja de pagar lo seu. Per la qual fàbrica promet donar dit Ferrer a dit Rubió cent y sinquanta lliures, pagadores al die present 50 ll. s. y las restants 100 ll. lo die que se asentarà dit retaula".⁴⁸

A partir de les analítiques que s'han realitzat al Centre de Restauració de Béns Mobles de Catalunya, s'ha pogut determinar que la fusta del retaula és *Populus alba*⁴⁹, per tant, coincideix amb l'indicat al contracte.

El juny de 1652 es té constància del darrer pagament, l'any que també mor Josep Rubió qui no va poder acabar el retaula. Va ser Josep Generes qui el va finalitzar i és al seu taller a qui s'ha d'atribuir l'aspecte final de l'obra.⁵⁰

Estructura⁵¹

El retaula del Roser és un retaula estructuralment complex, encara que això es combina amb una certa simplicitat en algunes de les seves formes com la unió de les taules policromades. Els encaixos que s'utilitzen són simples, principalment encaixos de trau i metxa, de cua d'oronella i acoblaments encadellats.

La predel·la del retaula està formada per un tauló de fusta estret a la part inferior i un tauló de fusta a la part superior que conté sortints corresponents amb els de la predel·la. Al damunt hi ha un petit pedestal sobre el qual es col·loca la columna. A la part superior hi ha espai per encaixos de trau i metxa amb els elements superiors, en concret amb les columnes i les pilastres.²³

Al cos central s'hi troba una fornícula al centre que se situa sobre una estructura de fusta, tres fustes unides a testa aguanten a la part superior una fusta en sentit horitzontal, que funciona com a lleixa per l'escultura central.²⁴ Aquesta també se subjecta per dues motllures decorades a l'anvers unides a les fustes verticals. Damunt la lleixa se situen dues columnes de secció quadrada amb decoració tallada que s'uneixen a aquesta i al pis superior amb encaixos de trau i metxa. Als laterals hi ha quatre columnes, amb les seves respectives pilastres al revers, que s'uneixen al pis inferior i superior amb encaixos de trau i metxa. Entre les columnes s'hi troben dues taules policromades que contenen dues escenes cadascuna. Les taules estan formades per dues posts de fusta, una de la mida quasi completa de la taula i una estreta que s'uneix a testa. Per l'anvers les pintures tenen un marc format per cinc llistons de fusta que també funcionen com a reforç estructural de les taules. Aquestes se situen sobre la predel·la sense cap encaix amb els elements superiors i inferiors.

[23] Revers de la predel·la on es poden veure els encaixos de trau i metxa a la zona superior (Fotografia: CRBMC).

Sobre la fornícula i les taules policromades, es troba un entaulament que consta de dues peces massisses de fusta a la part inferior i una completa a la part superior. Es troben unides per taulons de fusta que són daurats i policromats per l'anvers. Les unions d'aquests taulons amb els cossos inferiors i superiors són per encaixos encadellats. A l'interior del cos, per aguantar l'estructura superior hi ha quatre blocs de fusta, dos a cada banda; els centrals tenen unió per cua d'oronella simple i recta amb la part inferior i superior i els laterals per encaix de trau i metxa. ²⁵ Aquest cos es troba unit amb els elements superiors i inferiors amb encaixos de trau i metxa, són en total setze espais per encaixos.

Al damunt d'aquest cos es troba el coronament de la fornícula que consta d'un bloc de fusta buidat al qual s'hi han unit dues fustes a l'anvers en forma d'arc. Al damunt se situa una estructura que fa d'unió amb els elements superiors i inferiors per encaixos de trau i metxa. Als laterals es troben unes estructures que fan de base per les taules de del cos superior, aquestes s'uneixen amb el cos inferior i amb l'estructura que es troba damunt la fornícula per encaixos de trau i metxa.

El cos superior està format per tres taules, al centre es troba la taula que conté un marc com les taules inferiors, als laterals hi té unes motllures que tenen encaixos de trau i metxa amb els elements inferiors i superiors i dues columnes amb les seves respectives pilastres, aquests tenen el mateix tipus d'encaix. Les taules laterals tenen la mateixa estructura que la central, però només tenen les motllures decoratives al lateral extern i no tenen columnes ni pilastres.

Damunt la taula central s'hi troba una caixa formada per una fusta a la part inferior i una a la superior unides per

[24] Revers de la fornícula on s'observen les metxes a les pilastres laterals pels encaixos de trau i metxa amb els elements inferiors i superiors.

[25] Revers del cos horitzontal que separa el cos central de l'entaulament, s'hi poden observar encaixos de cua d'oronella a la zona central (Fotografies: CRBMC).

taulons de fusta tallats i policromats pels laterals i per l'anvers amb encaixos encadellats. Al damunt s'hi troba un timpà decoratiu. A sobre les taules laterals s'hi troba una estructura que té encaixos de trau i metxa amb les taules i dos espais per encaixos amb elements superiors. En un dels encaixos s'hi presenta una motllura decorativa, però a l'altre no s'hi observa cap element unit. Davant de la motllura decorativa hi ha una petita balustrada que té encaixos de trau i metxa per unir els seus elements.

El retaule del Roser és un retaule amb multitud d'encaixos, col·locats de forma estratègica per assegurar una bona estabilitat de l'obra. Tot i això, en algunes zones presenta molta simplicitat, com és el cas de les taules policromades

que no tenen cap encaix significatiu. El treball de fusteria encara que no ho és en aparença, resulta refinat perquè la gran quantitat d'encaixos que hi ha requereixen un treball molt acurat. En aquest cas, és un retaule rural, senzill i amb unes pintures de baixa qualitat, però amb una estructura i un treball més sofisticat que en altres exemples que li serien comparables per època i per pressupost. Segons Joan Bosch, els retaules de mida més petita voltaven les 150 lliures, que és el preu pel qual es va contractar aquest retaule. Per aquest pressupost, es troba un retaule amb una construcció elaborada, que es podria considerar superior a la d'alguns retaules que li són contemporanis. El retaule del Roser resulta un bon exemple dels retaules a la Catalunya rural durant aquest període.

CONCLUSIONS

En l'estudi de les estructures dels retaules escollits es pot veure una diferència significativa entre els retaules que provenen d'esglésies, catedrals o monestirs de gran importància i amb un gran poder adquisitiu i els que provenen d'esglésies més modestes. En els primers s'observa que el retaule sempre té una estructura que funciona com a base i sobre la qual s'uneixen els elements decoratius; és el cas del retaule de la Pietat i el de la Mare de Déu del Bon Consol. En aquests retaules també s'hi pot observar un acabat polit dels elements de fusteria i encaixos ben planificats. En canvi, els que es troben en el segon grup, que són el retaule de Riner, el del Roser de Prades de la Molsosa i el del Roser de Claret de Cavallers, aquesta estructura ja no està present, els mateixos elements decoratius són els que funcionen com a estructura del mateix retaule i contenen els encaixos i les unions amb els altres elements. A més, els encaixos acostumen a ser més senzills i menys elaborats i en termes generals es veu un acabat menys refinat.

Aquesta diferència estructural no va directament lligada amb la qualitat de les obres. En el retaule de Riner es troben escultures i baixos relleus de gran qualitat artística i en el de Prades de la Molsosa unes pintures de bona qualitat, encara que en qüestions de fusteria no estan tan elaborats.

Una qüestió significativa del retaule de la Pietat que el diferencia dels altres retaules estudiats, és el fet que els elements arquitectònics que apareixen a l'anvers del retaule no tenen una funció completament estructural; en tots els altres retaules estudiats aquests elements funcionen com a decoració i com a estructura. Aquest tipus d'estructura té certa relació amb el retaule entramat que s'ha comentat en el marc teòric, on els elements arquitectònics són únicament decoratius. El retaule de la Pietat està en un punt entremig, ja que aquests sí que tenen

parcialment funció estructural, però no de forma essencial pel sosteniment de la seva arquitectura. És un retaule que es troba en l'inici de la cronologia que s'ha marcat en el treball, encara que mostra complexitat estructural i certs avenços estilístics manté un vincle amb els retaules d'inici de segle.

El retaule de Roser de Claret de Cavallers suposa un bon exemple per a comentar. Es coneix el seu cost, que va ser l'habitual per als retaules de la seva mida, i la seva localització, que és en una petita església rural. Amb aquestes característiques es troba un retaule amb una certa sofisticació tècnica en termes de fusteria. Encara que no arriba al nivell dels retaules que hi ha en els grans monestirs o catedrals, perquè no té una estructura separada dels elements decoratius, s'observa un refinament en l'estructura del retaule i encaixos complexos.

En fer una valoració general dels encaixos que s'han observat en els diferents retaules, es pot destacar que el més utilitzat és el de trau i metxa. És un encaix senzill, intuïtiu i que serveix per unir elements en un sentit vertical, present en totes les obres principalment per unir els cossos horitzontals entre ells. També es troba en algun retaule com a solució en l'estructura d'un cos en concret com és el cas de l'entaulament del retaule de la Mare de Déu del Bon Consol.

Igualment, és significatiu l'ús que es fa de l'encaix de cua d'oronella, en concret l'acoblament per juxtaposició amb cua d'oronella amb ànima postissa cega. Es pot trobar sobretot com a sistema per a unir taules policromades o amb baix relleu, principalment en retaules als quals s'han dedicat més recursos, encara que també apareix en retaules amb una construcció menys elaborada. Es poden trobar encaixos per cua d'oronella simple al retaule del Roser de Claret de Cavallers i a Sant Jaume de Riner, en aquest darrer en forma d'encaix de trau i metxa. En canvi, en els retaules més modestos, el reforç o la unió entre taules es fa mitjançant travessers horitzontals simples, com és el cas del retaule del Roser a Prades de la Molsosa.

A partir de l'estudi que s'ha fet, s'ha pogut veure com hi ha una certa complexitat estructural en alguns dels retaules, però en d'altres s'ha vist una estructura molt simple, mancada gairebé completament d'encaixos. Es confirma la hipòtesi inicial que la complexitat estructural i la varietat d'encaixos depèn de les necessitats de cada element del retaule.

Els retaules amb més pressupost i d'espais amb més importància tenien més semblances en els tipus

d'encaixos i de forma de construir els diferents elements. En els de baix pressupost s'han detectat patrons repetitius més senzills, com són el reforç amb travessers. Aquesta qüestió hauria de verificar-se amb un estudi més ampliat que abastés més retaules del període.

Finalment, s'ha pogut observar com, dels retaules estudiats, els primers en sentit cronològic tenien una complexitat estructural major que els posteriors. És el cas del retaule de la Pietat i del Bon Consol, posteriorment les estructures es tornen més senzilles i els encaixos complexos disminueixen. Per tant, es podria concloure que hi ha una davallada en la qualitat constructiva a mesura que passen les dècades, tal com es comenta a la bibliografia consultada. En aquest sentit, cal tenir en compte que són

els dos retaules que es troben en espais més importants i que devien tenir un pressupost més elevat, per la qual cosa aquesta hipòtesi no es pot verificar com a correcta per la poca representació de retaules de diferents pressupostos, mides i espais en diferents cronologies. Caldria fer un estudi de més retaules i que abastessin una varietat més àmplia d'espais i tipologies per a verificar aquesta hipòtesi amb certesa. La qualitat del treball de fusteria depèn del comitent, dels recursos, de la complexitat de la pròpia obra, entre d'altres; no és una qüestió única del període cronològic o l'estil artístic. Amb posterioritat a les dècades estudiades també s'hi troben grans retaules de gran complexitat estructural, el treball de fusteria ben fet no és únic del període estudiat.

BIBLIOGRAFIA

ACERO, María José (coord). *Retablos. Bienes culturales. Revista del Instituto del Patrimonio Histórico Español*, núm. 2 (2003), 188 p.

ACEVEDO MUÑOZ, Irene; SUÁREZ DE LA VEGA, Ricardo. *Resultats anàlisis: Retaule de la Verge del Roser*. Sant Cugat del Vallès: Centre de Restauració de Béns Mobles de Catalunya, 2023. Informe inèdit.

Arxiu Històric Comarcal de Cervera, Fons Municipal, Llibre de Consell de vint-i-quatre, 1587-1604.

AUGÉ, Claustrer; YEGUAS, Joan. "El retaule del Roser de Prades de la Molsosa. Variació i complexitat d'una restauració", *Oppidum. Revista Cultural del Solsonès*, núm. 14 (2016), p. 109-127.

BOSCH BALLBONA, Joan. "Por la historia de los retablos del siglo XVII en Cataluña: Un itinerario". *Retablos: Técnicas, materiales y procedimientos (Congreso del Grupo Español del International Institute for Conservation)*. València: Grupo Español IIC, 2004, p. 1-19.

BOSCH BALLBONA, Joan (ed.). *Alba daurada. L'art del retaule a Catalunya: 1600-1792 circa*. Girona: Museu d'Art de Girona, 2006.

BRUQUETAS GALÁN, Rocío. "Los gremios, las ordenanzas, los obradores". *Retablos: Técnicas, materiales y procedimientos (Congreso del Grupo Español del International Institute for Conservation)*. València: Grupo Español IIC, 2004, p. 1-22.

CARRASSÓN LÓPEZ DE LETONA, Ana. "Construcción y ensamblaje de retablos en madera". *Retablos: Técnicas, materiales y procedimientos (Congreso del Grupo Español del International Institute for Conservation)*. València: Grupo Español IIC, 2004, p. 1-16.

CENNINI, Cennino. *El libro del arte*. Valladolid: Maxtor 2008.

CRBMC. *Informe de la intervenció del Retaule Nostra Senyora del Bon Consol del Monestir de Santes Creus*. Sant Cugat del Vallès: Centre de Restauració de Béns Mobles de Catalunya. 2013. Informe inèdit.

CRBMC. *Memòria de Restauració del Retaule de la Pietat de Jeroni Xanxo, (1548-1550) La Seu d'Urgell*. Sant Cugat del Vallès: Centre de Restauració de Béns Mobles de Catalunya. 2016. Informe inèdit.

CRBMC. *Memòria de Restauració del Retaule del Roser de Prades de la Molsosa*. Sant Cugat del Vallès: Centre de Restauració de Béns Mobles de Catalunya. 2016. Informe inèdit.

FÀBREGA ENFEDAQUE, Albert; SERRA I SELLARÈS, Francesc. "Història: Claret dels Cavallers (Sant Mateu de Bages)", *Dovella*, núm. 96 (2008), p. 5-19.

GARRIGA, Joaquim. "L'arquitectura i les arts a Catalunya a l'època del Renaixement". *Catalan Historical Review*, núm. 9 (2016), p. 147-156.

GARRIGA, Joaquim. *Història de l'art català. Volum IV: L'època del Renaixement, s. XVI*. Barcelona: Edicions 62, 1986.

GUERRA-LIBRERO FERNÁNDEZ, Fernando. "Estructuras de retablos". *Retablos: Técnicas, materiales y procedimientos (Congreso del Grupo Español del International Institute for Conservation)*. València: Grupo Español IIC, 2004, p. 1-12.

INEBA TAMARIT, Pilar; CARRASSÓN LÓPEZ DE LETONA, Ana; CATALÁN MARTÍ, José Ignacio (coords). *Estructuras y sistemas constructivos en retablos: Estudio y conservación. Actas de las jornadas fundacionales del Grupo de Trabajo de Retablos del Grupo Español del IIC (València 25, 26 y 27 de febrero de 2009)*. València: Institut Valencià de Conservació i Restauració de Béns Culturals, 2011.

KREIT-RESTAURO. *Informe final de conservació-restauració. Retaule de Sant Jaume dels Tracs. Riner*. Sant Cugat del Vallès: Centre de Restauració de Béns Mobles de Catalunya. 2018. Informe inèdit.

POLO SÁNCHEZ, Julio Juan. "Artistas y artes en torno al retablo: los tratados como fuentes de inspiración". *Edades: revista de historia*, núm. 9 (2001), p. 87-122.

PUJOL TUBAU, Pere. "L'església de la Pietat de la Seu d'Urgell". *Analecta sacra tarraconensia: Revista de ciències historicoeclesiàstiques*, núm. 1 (1925), p. 331.

TRIADÓ, Joan-Ramon. *Història de l'art català. Volum V: L'època del Barroc, s. XVII-XVIII*. Barcelona: Edicions 62, 1988.